

З дрібних оповідань Антона Чехова.

І. Сьвідомий переступник.*)

Перед слідчим судисю стоїть малий, незвичайно худий мужичок в пестровій сорочці і латаних штанах. Його лице, поросле волоссям і рябе, а очі, ледви видні зпід густих, обвислих брів, мають вираз понурої суворости. На голові ціла кучма давно вже нечесаного волосся, що надає йому ще більшої павучої суворости. Він босий.

— Денис Григорєв! — зачинає слідчий судия. — Приступи ближше і відповідай на мої питання. Дня сегого липня сего року желізничий сторож Іван Семйонов Акінфов, переходячи рано по лінії на 141-ій верстї застав тебе, як ти відкручував шрубку, якою примощовують шини до порогів. Ось вона, тота шрубка!... З котрою то шрубкою він і затримав тебе!... Чи так воно було?

— Чого?

— Чи так воно було, як обясняє Акінфов?

— Звісно, було.

— Добре; а длячого-ж ти відкручував шрубку?

— Чого?

— Ти покинь то своє „чого“, а відповідай на питання: на що ти відкручував шрубку?

— Якби не потрібно, не відкручував би, — хрипить Денис, поглядаючи на стелю.

*) Оповідання І—V з серії „Пестрые рассказы“, 11-те видання 1898 р.

— На щож вона тобі потрібна ся шрубка?

— Шрубка? Ми зі шрубок робимо грузила.

— Хто такий — ми?

— Ми, люде... Клімовські мужики, значить.

— Слухай, чоловіче, не удавай ідіота, а говори розбірно. Нема тут чого брехати про грузила!

— З роду не брехав, а тут брешу... — муркоче Денис, кліпаючи очима. — Та чи-ж можна, ваше благородіє, без грузила? Коли ти насадиш на гачок живця або „ви-полозка“, то хиба він піде на дно без грузила? Брешу... — усміхаєся Денис. — Чорт в нім хиба, в тім живці, коли по верху буде плавати! Окунь, щука, меншок все на дні хапає, а котра, як що по верху плаває, то тоту хиба лише „шилшпер“ вхопить, та і то рідко... В нашій ріці не жие шилшпер... Ся риба любить простір...

— На що ти про шилшпера розповідаєш?

— Чого! Таже ви самі питаєте! У нас і пани так ловлять... Найостатнійший хлопчиско не буде вам без грузила ловити. Розуміє ся, котрий не знає, то той і без грузила піде ловити... Для дурня закон не писаний...

— То ти кажеш, що ти відкрутив тоту шрубку на то, щоби зробити з неї грузило?

— А щож би? Не на забавку-ж!

— Але на грузило ти міг взяти олова, кульку, який цьвяшок...

— Олова на дорозі не знайдеш, треба купити, а цьвяшок нездалий... Ліпшого як шрубка і не найти... І тяжка, і дїрка є.

— Он якого дурня удає з себе! Наче вчора народив ся, або з неба упав... Хиба ти не розумієш, дурна голово, до чого веде тото відкручуванє? Нехай би сторож не доглянув, так би поїзд міг зійти з шин, людей би убило! Ти би людей убив!

— Застуни Господи, ваше благородіє! На що-б я убивав! Або-ж ми нехрещені, чи лиходії які? Слава Тобі Господоньку, паноньку хороший, вік я прожив, тай не то щоб убивав, але й гадки такої в голові не було... Спаси і помилуй, Царице небесна... Що се ви!

— А від чого-ж, ти думаєш, розбивають ся поїзди? Відкрути дві-три шрубки, і готове нещастє!

Денис усьміхаєть ся і недовірливо споглядає на судию.

— Се-се! Вже стілько літ ціле село відкручує шрубки і Господь стеріг, а тут би і поїзд розбило... людей убив... Якби я шини забрав, або скажім, поліно поперек їхньої дороги поклав, но, тоді, може бути, звернуло би поїзд, а то... тьфу! шрубка!

— Та зрозумій же ти, що шрубками примоцьовані шини до порогів!

— Та се ми розумієм... Ми-ж не всі відкручуєм, а й лишаєм... Ми по дурному не робим... ми з розумом... Денис позіхає і хрестить рот.

— Торік тут зійшов поїзд з шин, — каже судия. — Тепер вже знаєм, чому...

— Що кажете?

— Тепер, кажу, знаєм, чому торік поїзд зійшов з шин... Я вже розумію!

— На то ви й учені, щоби розуміти, ласкавці наші... Господь знав, кому давав розуміне... Ви от і розсудили, що і як, а сторож, також хлоп без ніякого розуміння, хапає за обшивку тай тягне... Ти вперед роздумай, а потім вже тягни! Звістно — хлоп і хлопський розум... Запишіть також, ваше благородіє, що він мене два рази по зубах ударив і в груди...

— Як у тебе трясли, то найшли ще одну шрубку... Де ти її відкрутив і коли?

— Се ви про сю, що під червоною скринчиною стояла?

— Не знаю, де вона у тебе стояла, досить, що найшли. Коли ти її відкрутив?

— Я її не відкручував, мені її дав Гнатко, син кривого Семена... Се я про сю, що під скринкою стояла, а тоту, що на дворі у санях качає ся, то ми разом з Мітрофаном відкрутили.

— З яким Мітрофаном?

— З Мітрофаном Петровим. Хиба ви не чули за него? Він у нас неводи робить і панам продає. Йому сих шрубок багато потреба. На кожний невід з десять...

— Слухай! 1081-ий параграф карного кодекса говорить, що за кожде навмисне зроблене ушкодження залізницї, коли воно може ввести в небезпечність транспорт, що йде сею дорогою, і обжалований знав, що наслідком сего має бути нещастє... Розумієш? Знав! А ти не міг не знати, до чого веде тото відкручуванє... Він має бути засуджений на каторжні роботи.

— А щож, ви ліпше знаєте... Ми люде темні... Хіба ми що розумієм?

— Ти все розумієш! Ти брешеш, удаєш!

— На щоб я брехав? Спитайте в селї, коли не вірите... Без грузила тільки верховодицю ловлять, а що вже гірше від вюна, тай він без грузила не піде.

— Ти ще розкажи про шилїшнера! — сьмієть ся судия.

— Шилїшпер у нас не трафляєть ся... Пускаємо по водї язичок без грузила з метеликом, бере „голавль“, та й то зде.

— Но, мовчи вже...

Наступає мовчанка. Денис переступає з ноги на ногу, поглядає на стіл з зеленим сукном і сильно кліпає очима, так якби видїв перед собою не сукно, а сонце. Судия скоро пише.

— Чи йти менї? — питає Денис по короткім мовчаню.

— Ні! Мушу тебе взяти під варту і відіслати до арешту...

Денис перестає кліпати, і піднявши свої густі брови з питанєм дивить ся на урядника.

— Се-б то якже до арешту, ваше благородіє! Я не маю коли, менї треба на ярмарок; від Юрка відібрати три рублі за сало...

— Мовчи, не перешкаджай!

— До арешту... Якби було за що, то пішов би, а то так... ні з сего ні з того... за що? І не крав, відай, і не бив ся... А як що ви за податок сумніваєтесь, ваше благородіє, то не вірте старості...*) Ви спитайте пана неперемінного члена...**) Хреста на нїм нема, на тїм старості...

— Мовчи!

*) Війт. **) Урядник для селянських справ.

— Я й так мовчу... — бурмоче Денис. — А що староста набрехав у вказі, то я се хоть під присягою... Нас трох братів: Кузьма Григорєв, значить Юрко Григорєв і я, Денис Григорєв...

— Ти мені перешкаджасш... Гей, Семен! — кричить судия. — Вивести його!

— Нас трох братів, — муркоче Денис, коли двох сильних вояків беруть і веуть його з салі. — Брат за брата не відповідає... Кузьма не платить, а ти, Денис, відповідай... Судий! Умер небіщик пан-генерал, царство небесне, а то показав би він вам судиям... Треба судити уміючи, не аби як... хоч і вибий, але щоб було за що, по совісти...

II. Твір штуки.

Тримаючи під пахою щось завинене в 223-ий номер „Біржевих Відомостей“, Саша Смирнов, єдиний син у матери, зробив квасну міну і увійшов в кабінет доктора Копелькова.

— А, дорогий мій! — стрів його доктор. — Ну, як ми себе почуваєм? Що гарного скажете?

Саша заморгав очима, приложив руку до серця і сказав зворушенням голосом:

— Кланялась вам, Іван Николаєвич, мама, і казала вам подякувати... Я єдиний син у матери і ви уратували мені жите... Вилічили від небезпечної хвороби, і... ми обое не знаєм, як вам дякувати.

— Ляшіть! — перебив доктор, розкисаючи від подяки. — Я зробив лише се, що зробив би кожний иньший на моім місци...

— Я єдиний син у своєї матери... Ми бідні люде і, розумієть ся, не можем вам заплатити за ваш труд і... і нам дуже прикро, докторе, хоч, зрештою, мама і я... єдиний син у матери, доконче просим вас прийняти на знак вдячності... отсю річ, що... Річ дуже дорога, з старинної бронзи... рідкий твір штуки.

— Безпотрібно! — скривив ся доктор. — Ну, і на що се?

— Ні, вже ви, будьте ласкаві, не вимовляйтесь, — муркотів Саша, розвиваючи пакунок. — Ви образите відмовою і мене і маму... Річ дуже гарна... з старинної бронзи... Дісталась вона нам від небіщика татка і ми ховали її, як дорогу пам'ятку... Мій татко скуповував старинну бронзу і продавав аматорам... Тепер мама і я тим не займаємося...

Саша розвинув річ, і з повагою поставив її на стіл. Се був невисокий канделябр з старої бронзи, артистичної роботи. Представляв він групу: на постументі стояли дві жіночі фігури в костюмах Еви і в позах, на описане котрих у мене не стає ані сьмілости, ані відповідного темпераменту. Фігури кокетно усьміхалися і взагалі виглядали так, що, здається, коли-б не стримував їх обов'язок піддержувати сьвічник, вони зіскочили би з постумента і вчинили-б в хаті таку авантуру, про яку, читателю, навіть і думати не випадає.

Поглянувши на подарок, доктор поволи почіхався за вухом, кахикнув і нерішучо висякався.

— Справді, річ дійсно гарна, — промуркотів він, — але... якби то сказати, не те... занадто нелітературна... Се вже не декольте, а чорт зна що...

— Се-б то як?

— Не лише Сухоровський,*) але навіть і сам змії не міг би придумати нічого гіршого... Адже поставити на столі таку фантасмагорію, значить цілу комнату запоганити!

— Як ви дивно, докторе, дивитесь на штуку! — образився Саша. — Таж се артистична річ, ви погляньте! Кілько краси і елеґанції, що душу наповняє побожне чуте і до горла тиснуться слези! Коли видиш таку красу, то забуваєш все земне... Ви погляньте, кілька руху, як багато повітря, експресії!

— Все то я дуже добре розумію, мій дорогий, — перебив доктор, — але-ж я маю родину, у мене тут дітиска бігають, дами бувають...

— Розуміється, коли дивитись з погляду мас... — сказав Саша, — то, розуміється, се високо артистична річ представляється в иньшій сьвітлі... Але, докторе, будьте висші від мас, тим більше, що відмовою

*) Натяк на образ сього маляра: „Нана“.

ви сильно зажурите і мене і маму... Я єдиний син у матері... Ви уратували мені жите... Ми віддаєм вам найдорожшу для нас річ, і... і я жалую тільки, що у нас нема пари до сього канделябра...

— Спасибі, голубчику, я дуже вдячний... Кланяйтесь мамі, але, бігме, осудить самі, у мене тут дітиска бігають, дами бувають... Ну, вкінці, нехай зістане! Та вам не витолкуєш.

— І не треба толкувати! — утішився Саша. — Сей канделябр ви поставте он тут коло вази. Яка шкода, що нема пари! Така шкода! Ну, докторе, будьте здорові!

Коли Саша вийшов, доктор довго дивився на канделябр, чіхався поза уха і роздумував.

— Прегарна річ, нема що говорити, — думав він, — і кидати її жаль... Лишити її у себе неможливо... Гм... От клопіт! Кому би її подарувати або пожертвувати?...

Після довгого роздумування він згадав про свого доброго приятеля, адвоката Ухова, котрому був винен за ведення справи.

— От знаменито, — рішив доктор. — Йому, як приятелеви, ніяково брати від мене гроші, і буде дуже відповідно, коли я йому дам в дарунку річ... Відвезу йому отсе чортівне! До того ще він нежонатий і легкодух...

Не відкладаючи справи на потім, доктор зібрався, взяв канделябр і поїхав до Ухова.

— Здоров був, приятелю! — сказав він, заставши адвоката дома. — Я до тебе... Прийшов подякувати, братику, за твою працю... Грошей не хочеш брати, так возьми хоч сю штучку... От, братику мій... Штучка — роскіш!

Увидівши штучку, адвокат незвичайно зрадів.

— От тобі штука! — зареготався він. — Ах, чорт їх бери, он придумали чорти таку історію! Чудово! Прегарно! Деж ти дістав таку цяцю?

Виливши свою втіху, адвокат трівожно поглянув на двері і сказав:

— Тільки ти, братчику, забери свій подарунок. Я не возьму...

— Чому-ж? — настрашився доктор.

— А тому... У мене буває тут мати, клієнти... Тай перед службою сором...

— Ну, ну, ну... Не думай відмовити! — замахав руками доктор. — То свиньство з твого боку! Річ артистична... скільки руху... експресії... І балакати не хочу! Образиш мене!

Ще крішше замахавши руками, доктор вискочив з помешканя Ухова, рад, що потрафив позбути ся подарунку і поїхав до дому. По його відході адвокат оглянув канделябр, порухав зі всіх боків пальцями і подібно як доктор довго ломав собі голову над питанням: що робити з подарунком?

— Річ прегарна, — думав він, — і кинути жаль, і тримати у себе не випадає... Ще найліпше — то подарувати кому... Он що, піднесу я сей канделябр нині вечер комікови Шашкину. Каналія любить подібні штуки, та ще до того у него нині бенефіс...

Сказав, зробив. Вечером, старанно завинений канделябр піднесено комікови Шашкину. Цілий вечер тардеробу коміка брали приступом мужчини, що приходили оглядати подарунок; цілий час в тардеробі було чути гамір і сміх, подібний до кінського іржання. Коли котра з акторок підходила до дверей і питала: „чи можна увійти?“, то зараз чути було хрипливий голос коміка:

— Ні, ні, матусю! Я не одягнений! — По представленню комік здвигав плечима, розкладав руками і говорив:

— Ну, куди-ж я діну сю погань? Я-ж у приватнім домі мешкаю! У мене бувають акторки! Се не фотографія, до шуфляди не сховаєш!

— А ви, паноньку, продайте, — порадив фризисер, роздягаючи коміка. — Тут на передмістю жие стара, що скуповує старинну бронзу. Поїдьте і спитайте про Смирнову. Її кождий знає.

Комік послухав. За два дні доктор Кошельков сидів у себе в кабінеті і, приложивши палець до чола, думав про жовчні кваси. Нараз вітворили ся двері і в кабінет влетів Саша Смирнов. Він усьміхав ся і ціла його фігура дихала щастем. В руках він тримав щось завинене в газету.

— Докторе! — зачав він, задихуючись. — Представте собі мою радість! На ваше щастє, нам удало ся

придбати пару до вашого канделябра! Мама така щаслива... Я єдиний син у матері... Ви уратували мені житє...

І Саша, дріжачи від чутя вдячності, поставив перед доктором канделябр. Доктор роззявив рот, хотїв щось сказати, але не сказав нічого: йому відняло язик.

III. Плутанина.

В крилосї стоїть дяк Отлукавін і тримає межі витягненими, товстими пальцями обгризене гусяче перо. Мале його чоло зібране в зморщки, на носї міняють ся плями всіх барв від рожевої до темно-синьої. Перед ним на рудій оправі цвітної тріоди лежать дві картки. На одній з них написано „о здоровї“, на другій „за упокой“ і під обома заголовками по рядку імен. Коло крилоса стоїть маленька бабуся з зажуреним лицем і з торбиною на плечах. Вона задумалась.

— Дальше кого? — питає дяк, лїниво чїхаючись за вухом. — Скорше, небого, думай, а то я не маю коли. Зараз зачну часи читати...

— Зараз, батечку... Ну, пиши... О здоровї рабов божїх: Андрея і Дарїї со чади... Митрія, знов Андрея, Антипа, Марїї...

— Чекай, не так скоро... Не за заяцем гониш ся, встигнеш...

— Написав Марію? Ну, теперечка Кирила, Гордія, младенца новопреставленого Герасима, Пантелєя... Записав усопшого Пантелєя?

— Чекай-но... Пантелєй вмер?

— Вмер... — зітхає бабуся.

— Так якже ти кажеш записувати о здоровї? — сердить ся дяк, перемазуючи Пантелєя і переносючи його на другу картку. — От ще таке... Ти говори виразно, а не плутай. Кого ще за упокой?

— За упокой? Зараз... зачекай... Ну, пиши... Івана, Авдотию, ще Дарію, Юрия... Запиши... воїна Захара... Як пішов на службу четвертого року, так від тої пори і не чути...

— Значить, він вмер?

— А хто його знає! Може вмер, а може й живий...

Ти пиши...

— Куди-ж я його запишу? Коли, взьмім, вмер, то за упокой, коли живий, то о здоров'ї... Порозумій тут вас!

— Гм... Ти, рідненький, запиши його на обі картки, а там буде видно... Та йому однако, як його не запишуй: нестаток... пропащий... Записав? Теперечка за упокой Марка, Левонтия, Арину... ну і Кузьму з Анною... болящу Федосію...

— То болящу Федосію за упокой? Тю!

— То се мене за упокой? Здурів чи що?

— Тьфу! Ти заплутала мене! Коли ще не вмерла, то й говори, що не вмерла, а нема що в за упокой лізти! Плутаєш тут! І тепер маєш Федосію касувати і на иньшій місці писати... Всеї папір посмарував! Ну, слухай, я тобі прочитаю... О здоров'ї Андрея, Дарії со чади, паки Андрея, Антипія, Марії, Кирила, новопреставленого младенця Гер... Чекай-но, якже сюди отсей Герасим дістався? Новопреставлений і раптом — о здоров'ї! Ні, заплутала ти мене, небого! Бог з тобою, зовсім заплутала!

Дяк крутить головою, перемазує Герасима і переносить його в заупокойний відділ.

— Слухай! О здоров'ї Марії, Кирила, воїна Захарія... Кого ще?

— Авдотію записав?

— Авдотію? Гм... Авдотію... Евдокію... — переглядає дяк обі картки. — Памятаю, записував її, а тепер, біда її знає... не годен найти... От вона! За упокой записана!

— Авдотію за упокой? — дивується бабуся. — Ще року нема як заміж вийшла, а ти вже смерть на неї накликаєш!... Сам ти, небоже, плутаєш, а на мене сердишся. Ти з молитвою пиши, а як будеш мати в серцю злість, то чортові радість... Се тебе чорт короводить та плутає.

— Чекай, не перешкаджай!

Дяк хмуристься і, подумавши, поволи перемазує на заупокойній картці Авдотію. Перо на букві „д“ скрипить і робить великого жида. Дяк заклопотаний чіхає голову.

— Авдотю, значить, геть звідси... — муркоче він зажурений. — Коли її туди, то буде о здоров'ї, коли-ж сюди, то за упокой... Зовсім заплутала баба! І ще той воїн Захарія застряг сюди... Біда його принесла... Нічого не розумію! Треба наново...

Дяк іде до шафки і дістає відти пів чверти чистого паперу.

— Викинь Захарію, коли так... — говорить бабуса. — Бог з ним, викинь...

— Мовчи!

Дяк мачає поводи перо і списує імена з обох карток на новий папірець.

— Я їх всіх гуртом запишу, — каже він, — а ти занеси до отця диякона... Нехай диякон порозуміє, хто тут живий, хто небіщик: він в семінарії учився, а я тих-то річей... хоч убий, нічого не розумію.

Бабуса бере картку, дає дякови старосьвітських півтори копійки і дрібоче у вівтар.

ІУ. В і с т.

Одної поганої осінньої ночі Андрій Степанович Пересолін їхав з театру. Їхав він і роздумував про тоту користь, яку приносили би театри, коли-б в них грали річи морального змісту. Їдучи попри дирекцію, він покинув думати про користь і став дивитись на вікна дому, де він, говорячи язиком поетів і корабельників, правив кермою. Два вікна, що виходили з дижурної комнати, були ясно освітлені.

— Не вже вони доси зі справозданєм порають ся? — подумав Пересолін. — Чотирох їх там дурнів, і доси ще не скінчили! Ще на біду люде подумують, що я їм і в ночі не даю спокою.. Піду і піджену їх... Стань-но, Гурій!

Пересолін висів з екіпажа і пішов до дирекції. Фронтіві двері були замкнені, а задний вхід, що мав тільки одну зіпсовану засувку, стояв отвором. Пересолін скористав з сього і за яку мінуту стояв уже перед дверми дижурної комнати. Двері були трохи відчинені і Пересолін,

поглянувши в них, побачив щось незвичайне. За столом, закиданим великими рахунковими блянками, при сьвітлі двох лямп, сиділо чотирох урядників і грали в карти. Скуплені, нерухомі, з лицями закрашеними на зелено від абажурів, вони нагадували казочних іномів, або, чого не дай Боже, фальшивників монет. Ще більше таємничости додавала їм їх гра. Судячи по їх манерах і картяних термінах, які вони зрідка викрикували, то був віст; судячи знов по всім тім, що учув Пересолін, сею гру не можна назвати ані вістом, ані навіть грою в карти. То було щось нечуване, дивне і таємниче. В урядниках Пересолін пізнав Серафима Звіздудіна, Степана Кулакевича, Єремію Недоєхова і Івана Пісуліна.

— По якому-ж ти заграваєш, чорте голєндерський? — розсердився Звіздудін, дивлячись роз'ярено на свого партнера *vis-à-vis*. — Хиба так можна загривати? У мене в руках був Дорофєєв з другим, Шепельов з жінкою та Степко Єрлаков, а ти загриваєш Кофєйкіним! От ми не возьмем двох! От ти би, садова голова, Поганкіним загривав!

— Ну, і щож би тоді вийшло? — закукурічився партнер. — Я заграв би Поганкіним, а у Івана Анєреїча в руках Пересолін.

„Моє назвиско до чогось приплели! — здвигнув плечима Пересолін. — Не розумію!“

Пісулін заграв на ново і урядники грали дальше.

— Державний банк...

— Два — скарбова дирекция...

— Без атута...

— Ти без атута? Гм... Губернія — два... Як пропадати, так пронадати, лихо бери! Того разу на народній просьвіті не зробив одної, тепер на губернії провалюєсь. Начхать!

— Малий шлем на народній просьвіті!

„Не розумію!“ — прошептав Пересолін.

— Загриваю совітника... Кидай, Івасю, якого небудь з девятої або десятої раніи.

— На що нам з девятої? Ми і Пересолїним забемо...

— А ми твого Пересоліна по зубах... по зубах... У нас Рибніков єсть. Не зробите трех! Давайте сюди Пересолиху! На що маєте ховати її, каналію, в рукаві?

„Мою жінку зачіпили... — подумав Пересолін. — Не розумію!“

І не бажаючи довше зіставатись в несвідомості, Пересолін відчинив двері і увійшов в дижурну. Коли би перед урядниками з'явився сам чорт з рогами і з хвостом, то він не здивував би і не налякав би їх так, як здивував і налякав їх начальник. Най би з'явився перед ними ексектор, що помер торік, і нехай би промовив до них гробовим голосом: „ідіть за мною аггели в місто, уготоване каналіям“ і нехай би він дихнув на них холодом могили, вони не поблідли би так, як поблідли, пізнавши Пересоліна. Недоєхову зі страху пустилась навіть кров з носа, а у Кулакевича забубніло в правім усе і сама з себе розв'язалася краватка. Урядники покидали карти, поводи повставали і, переглянувшись, вліпили очі в підлогу. Мінуту панувала в дижурній тишина...

— Гарно ви переписуєте справозданє! — зачав Пересолін. — Тепер розумію, чому ви так любите зі справозданєм поратись... Що ви тепер робили?

— Ми тільки на хвилику, ваше превосходительство... — прошептав Звіздун. — Фотографії оглядали... відпочивали...

Пересолін підійшов до стола і поводи здвигнув плечима. На столі лежали не карти, а фотографії звичайного формату, зняті з картону і наліплені на карти до гри. Фотографій було багато. Переглядаючи їх, Пересолін вздрів себе, свою жінку, багато своїх підвласних, знайомих.

— Що за дурниця! Як же ви се граєте?

— Се не ми, ваше превосходительство, видумали... Борони Боже! Се ми лиш приклад взяли...

— Об'ясни-но, Звіздун! Як ви грали? Я все видів і чув, як ви мене Рибніковим били... Ну, чого менш ся? Я-ж тебе не їм? Говори!

Звіздун довго уймав ся і бояв ся. Наконєць, коли Пересолін зачав сердитись, фукати і червоніти з нетерплячки, він послухав. Зібравши і перемишавши фотографії, він розложив їх на столі і зачав об'ясняти;

— Кожний портрет, ваше превосходительство, так як і кожда карта, зміст свій має... значіне. Як в талії, так і тут 52 карти і чотири масти. Урядники скарбової дирекції — кери, губернія — трефи, міністерство просвіти — каро, а піками буде державний банк. Отже... Гофрати у нас аси, совітники — королі, жінки осіб IV-ої і V-ої ранги — дами, VI-ої ранги — валети, VII-ої ранги — десятки, і так далі Я, наприклад, — от моя фотографія, — трійка, бо як я, бувши XII-ої ранги...

— Он як... Я, значить, ас?

— Трефовий, а її превосходительство дама...

— Гм... Се оригінально... А-ну, давайте, заграймо!

Подивлюсь...

Пересолін зняв пальто і невірною усміхаючись, сів за стіл. Урядники також сіли на його приказ і гра зачала ся.

Сторож Назар, що прийшов о семій годині рано замітати дижурну, остовнів. Образ, який він побачив увійшовши зі щіткою, зробив на него таке сильне вражіне, що він пам'ятає його тепер, навіть тоді, коли п'яний лежить без пам'яті... Пересолін блідий, сплячий і незачесаний, стояв перед Недосховим і тримаючи його за ґузик, говорив:

— Зрозумій же, що ти не міг загривати Шепельовим, коли знав, що у мене в руках я і ще трох. У Звіздуліна Рибніков з жінкою, три учителі гімназії, тай моя жінка, у Недосхова банковці і трох малих з губернії... Ти повинен був Кришкіним загривати! Ти не зважай на те, що вони скарбовою дирекцією загривають! Вони собі з хитра!

— Я, ваше—ство, заграв IV ою рангою, тому, думав, що у них гофрат...

— Ах, голубчику, таж так не можна думати! Се не гра! Так грають лише шевці. Ти комбінуй! Коли Кулакевич заграв VII-ою рангою з губернії, ти повинен був кидати Івана Івановича Гренляндского, тому, що знав, що у него Наталія Дмитріївна і ще з двома з Юриєм Юрієвичем... Ти все поспував! Я тобі зараз докажу! Сідайте, панове, ще оден робер переграєм!

І, відправивши здивованого Назара, урядники сіли і грали далі.

У. Ж у р б а.

Кому повѣмъ печаль мою?...

Смерком. Грубий мокрий сніг лїниво крутить ся коло що-їно засьвічених лїхтарень і делїкатною, мягкою верствою стелить ся на дахах, кінських хребтах, плечах, шапках. Фякер Йона Потанов цілий білий, як мара. Він зігнув ся, скільки лише може зігнутись живе тіло, сидить на козлі і не рухається. Нехай би впала на него ціла сніжна лава, то він і тоді би здасть ся не признав потрібним страсти з себе сніг... Його конина також біла і нерухома. Своєю нерухомістю, остротою форм і ногами простими, як патики, вона навіть зблизька подібна до копійкого медівникового коника. Вона по всій правдоподібности потонула в гадках. Кого відірвали від плуга, від звичайних, сірих образів і кинули сюди в той вир, повний дивоглядних огнів, безнастанного гуку і заметушених людей, той не може не думати...

Йона і його конина не рухаються з місця вже давно. Вийшли вони з дому ще перед обідом, а початку все нема і нема. Але он на місто спадає вечірний туман. Блідість лїхтарняних огнів дає місце живій барві і гамір уличної метушні досягає свого „forte“.

— Фякер, на Виборську! — чує Йона! — Фякер!

Йона здригається і крізь рісницї, облїплені снігом, бачить військового в плащі з капішоном.

— На Виборську! — повторяє військовий. — Та ти спиш, чи що? На Виборську!

На знак згоди Йона сїпає віжками, і від того з хребта і плечей коня сиплють ся плати снігу... Військовий сїдає в санї. Фякер цмокає губами, витягає по лебединому шию, піднімає ся і більше з привички, як з потреби, махає батогом. Конина також витягає шию, кривить свої патикуваті ноги і нерішучо рухає ся з місця.

— Куди лїзеш, дїдьку! — зараз таки чує Йона викрикування з темної маси, що рухає ся в зад і вперед. — Куди чорти несуть? Право тримай!

— Ти їздити не вмієш! Право тримай ся! — сердить ся військовий.

Лаєть ся фірман з карети, злобно поглядає і стріпне з рукава сніг перехожий, що перебігав дорогу і наскочив плечем на морду конині. Йона товчить ся на козлі, як на шпильках, махає на боки ліктями, блукає очима, як загорілий, наче не розуміє, де він і по що він тут?

— Які всі падлюки! — дотепкує військовий. — Тож лише і пильнують, щоби наїхати на тебе, або під коня попасти. Се вони змовились.

Йона оглядаєть ся на свого пасажира і порушає губами. Хочє він, очевидно, щось сказати, але з горла не виходить нічого, крім хрипіння.

— Що? — питає військовий.

Йона кривить усьмішкою рот, напружує своє горло і хрипить.

— А у мене, пане, тес... сніг сього тижня вмер.

— Гм... Від чого-ж він вмер?

Йона повертаєть ся всім тілом до пасажира й каже:

— А хтож його знає! Мабуть на горячку... Три дні лежав у шпиталі і вмер... Божа воля!

— Повертай, чорте! — чути із потемків. — Засліплю, чи що, стара собако? Дивись очима!

— Гони, гони! — каже пасажир. — Так то ми й до завтра не доїдем... Піджени-но!

Фякер знов витягає шию, підносить ся і з тяжкою грацією вимахує батоном. Кілька разів потім оглядаєть ся він на свого пасажира, але сей зажмурих очі, і очевидно не має охоти слухати... Висадивши його на Виборській, він став коло трактиєрні, скулив ся на козлі і знов ані порухнеть ся... Мокрий сніг знов красить на біло його і його конину... Минає одна година, друга...

Тротуаром, голосно стукаючи кальошами і лаючись, переходить трох молодих людей: два з них високі і тонкі, третій — малий і горбатий.

— Фякер, до поліційного моста! — кричить скрипучим голосом горбун. — Трох... двогривенний!*)

Йона сїпає віжками і цмокає. Двогривенний ціна за мала, але йому не до ціни... Чи рубель, чи пятак — йому тепер все одно, коби лише було кого везти... Молоді люде

*) 20 копійок.

штовхаючись і лаючись, підходять до санок, і всі три нараз дізуть на їджене. Зачинає ся розв'язка питання: котрі два мають сісти, а хто буде стояти? Після довгої пересварки, їримасів і докорів, приходять до рішення, що стояти має горбун, бо він зі всіх найменший.

— Ну, гони! — дринчить горбун, уставляючись і ди-
хаючи Йоні на шию. — Лупи! Але-ж і шапка у тебе,
небоже! Гіршої в цілім Петербурзі не найдеш...

— Ги-и... ги-и... — сьміється Йона. — Яка є...

— Ну, ти, яка є, гони! Так ти цілу дорогу будеш
їхати? Що? А в карок?...

— Голова тріскає... — говорить оден з довгих. —
Вчора у Дукмасових ми вдвох з Василем чотири фляшки
коняку випили...

— Не розумію, по що брехати! — сердить ся дру-
гий високий. — Бреше, як пес!

— Нехай мене Бог скарає, так правда...

— Се така правда, як то, що вош кашлає...

— Ги-и... — усьміхається Йона. — Ве-селі пани!

— Тьфу, щоб тобі всі чорти! — сердить ся гор-
бун. — Поїдеш ти, стара холєро, чи ні? Хиба так їздять?
Потягни-но її батогом! Но, чорте! Но! Гарненько її!

Йона чує за своєю спиною, як вертить ся тіло гор-
буна і чує його дріжачий голос.. Він чує лайку, що її
звертають до него, видить людей, і чує самоти зачинає
помалу відступати від груди... Горбун лає ся доти, доки
нарешті не вдавив ся штучною, пяти-поверховою лайкою
і не закашлав ся. Довгі зачинають говорити про якусь
Надежду Петровну. Йона оглядаєть ся до них. Діждавшись
короткої павзи, він оглядаєть ся ще раз і бурмотить:

— А в мене сего тижня... тее... син помер!

— Всі помрем... — зітхає горбун, витираючи по каш-
лю губи. — Ну, гони, гони! Панове, я рішучо не можу
так дальше їхати! Коди він нас доведе?

— А ти його легонько підбадьор... в карок!

— Стара холєро, чуєш? А то карок натовчу!... З вами
церемонитись, то пішки би ходити!... Чуєш, Змій Гори-
нич? Або тобі начхать на наші слова!

І Йона більше чує вухом, ніж відчуває, звуки кулаків.

— Ги-и... — сьмієть ся він. — Веселі пани... Дай Боже здоровля!

— Фякер, ти жонатий? — питає довгий.

— Я-б то? Ги-и... Ве-еселі пани! Теперечки у мене одна жінка — спра земля... Хі-хо-хо!... Могила, се-б то!... Он син помер, а я живий... Чудна річ, смерть дверми помилилась... Замість того, щоб до мене йти, вона до сина...

І Йона обертаєть ся, щоби розповісти, як умер його син, але тут горбун легко зітхає і каже, що, слава Богу, вони вже нарешті приїхали... Взявши двугривенний, Йона довго дивить ся в слід за гуляками, що щезають в темній брамі. Знов він сам і знов настає для него тишина... Журба, що притихла не надовго, знов появляє ся і розпирає грудь ще з більшою силою. Очи Йони трівожно і мученичо бігають по товпах, що снують ся по обидвох боках вулиці: чи не знайдесть ся з тих тисячів людей хоч оден, що вислухав би його? Але товпи біжуть, не запримічуючи ані його, ані журби... Журба величезна, що не знає границь. Коли-б так пукла грудь Йони і виляла ся з неї журба, то вона, здаєть ся, цілий сьвіт би залила, а всеж таки її не видно. Вона потрафила приміститись в такій нужденній шкарлущі, що її не вздриш в день зі сьвітлом...

Йона видить сторожа з клунком і рішає заговорити до него:

— Голубчику, котра тепер година? — питає він.

— Десята... Чого-ж ти тут став? Їдь!

Йона від'їздить на кілька кроків, згинаєть ся і віддаєть ся журбі... Звертатись до людей він уважає вже безхосенним... Але не минає і пяти мінут, як він випростовуєть ся, стрясає головою, зовсім, якби почув острий біль, сіпає віжками... Йому не під силу.

„До дому! — думає він. — До дому!“

І конина, наче зрозуміла його гадку, зачинає бігти. За півтора години Йона сидить уже коло великої, брудної печи. На печи, на землі, на лавках храпить народ... В повітрі „спіраль“ і духота... Йона дивить ся на сонних, чіхаєть ся і жалусь, що так скоро вернув ся до дому...

„І на овес не виїздив! — думає він. — З того то й журба... Чоловік, що знає свою роботу... що й сам ситий, і кінь ситий, завсідни спокійний...“

В однім куті піднімається молодий фякер, кахикає через сон і тягнеться до ведра з водою.

— Пити захотів? — питає Йона.

— Таки пити!

— Так... На здоров'я! А в мене, брате, син вмер... Чув ти? Сього тижня в шпитали... Історія!

Йона дивиться, який ефект зробили його слова, але не видить нічого. Молодий накрився з головою і вже спить... Старий зітхає і чіхається... Як молодому хотілося пити, так йому хочеться говорити. Незабаром буде тиждень, як син вмер, а він ще порядно не говорив з ніким... Треба поговорити на розум, повагом... Треба розповісти, як захорував син, як він мучився, що говорив перед смертю, як вмер... Треба описати похорон і подорож до шпиталю за одержиною небіщика. На селі лишилась донька Аніся... І про неї треба поговорити... Та чи про одно може він тепер говорити...

Слухач повинен охкати, зітхати, голосити. А з бабами говорити ще ліпше. Вони, хоч і дурні, але ревуть від двох слів.

„Піти би доглянути коня, — думає Йона. — Спати все встигнеш... Не бійсь, виспишся...“

Він одягається і йде до стайні, де стоїть його конина. Думає він про овес, сіно, про погоду... Про сина, коли сам оден, думати він не може... Поговорити з ким небудь про нього можна, але самому думати і рисувати собі його образ нестерпно прикро...

— Жуєш? — питає Йона свою коняку, побачивши її блискучі очі. — Ну, жуй, жуй... Коли не виїздили на овес, сіно будемо їсти... Так... За старий я вже їздити... Синови би їздити, а не мені... Се був як раз фякер... Жити би йно...

Йона мовчить якийсь час і знов говорить:

— Так то, моя кобилочко... Нема Кузьми Йонича... Вмер... Взяв тай вмер не знати по що... Теперечки он

у тебе лошаточко і ти тому лошаточку рідна мати.... І якби так нараз то само лошаточко згинulo... Адже жаль?

Кобила жує, слухає і дише на руки свого господаря... Йона забуваєть ся і розповідає її все...

VI. Д о м а *)

— Приходили від Григорєвих за якоюсь там книжкою, але я сказала, що вас нема дома. Листонош приніс газети і два листи. А от що, Євгеній Петрович, я просила би вас звернути увагу на Сергія. Нині і позавчера я запрямітила, що він курить. Коли я зачала його напominати, то він, як звичайно, заткав вуха і голосно засьпівав, щоби заглушити мій голос.

Євгеній Петрович Биковский, прокуратор окружного суду, що йно вернув з засідання і здіймав у себе в кабінеті рукавички, поглянув на гувернантку, що йому рапортовала і засьміяв ся.

— Сергій курить... — здвигнув він плечима. — Представляю собі того шкраба з папіросом! А йому-ж кілька літ?

— Сім літ. Вам се видаєть ся не важне, але в його віку куренє то шкідлива і зла привичка, а злі привички треба викорінювати в самім початку.

— Зовсім справедливо. А деж він бере тютюн?

— Від вас зі стола.

— Так? В такім разі пришліть його до мене.

По відході гувернантки, Биковский сів на фотель перед бюрком, зажмурих очі і зачав думати. Він рисував собі в гадках свого Сергія чомусь з величезним, аршинним папіросом, в облаках тютюнового диму, і ся карикатура приневоліла його усьміхати ся; в тій же хвилі поважне, зажурене лице гувернантки привело йому на память давно минулий, на половину забутий час, коли куренє в школі, чи між дітьми дома, будило в педагогах і родичах дивний, не зовсім зрозумілий перестрах. Се був власне

*) З серії: „Въ сумеркахъ“, вид. 12-те, 1899.

перестрах. Хлопців без милосердя сікли, виганяли з гімназії, псували їм житє, хоч ані оден з педагогів і батьків не знав, в чім властиво лежить зло і переступність куреня. Навіть дуже розумні люде не вагались воювати правдою, котрої не розуміли. Євгеній Петрович згадав свого директора гімназії, дуже образованого і добродушного дідуса, котрий так лякав ся, коли застав гімназиста з папіросом, що блід, безпроводочно скликав надзвичайну конференцію і засуджував провинника на вигнанє. Вже видно таке суспільне правило, що чим більше зло незрозуміле, тим лютійше і грубше борють ся з ним.

Згадав прокуратор двох-трох вигнаних, їх пізнійше житє і не міг подумати про се, що кара дуже часто чинить більше шкоди, ніж сам переступ. Звірячий орґанізм має ту прикмету, що швидко приладжуєть ся, привикає і принохуєть ся до всякої атмосфери; инакше людина повинна б що хвилі відчувати, який нерозумний підклад має його духова діяльність і як то ще мало свідомої правди і певности навіть в таких відповідальних, страшних своїм наслідками діяльностях, як педагогічна, правнича, літературна...

І тому подібні гадки, легкі й розкидані, які впливають тільки в утомленім мозку на спочинку, заходили в голову Євгенія Петровича; невідомо звідки вони з'являють ся, лишають ся в голові недовго і, здаєть ся, лазять по поверхні мозка, не забираючи ся далеко в глибину його. Для людей, що обовязані цілими годинами і навіть днями думати урядово в однім напрямі, такі свободні, домашні гадки служать певним комфортом, приємною вигодою...

Була девята година вечером. На горі, над стелею, на поверсі хтось ходив з кута в кут, а ще вище, на другім поверсі чотири руки грали там. Ходжене чоловіка, що мусів, судячи з нервового ходу, або про щось думав з боєм, або хорував на зуби, і однотонні тами надавали вечірній тиші щось дрімливе, що заохочувало до лїнивих мрій. Через два покої в дитячій розмовляли гувернантка і Сергій.

— Па-па приїхав! — засьпівав хлопчик. — Папа при-ї-хав! Па! па! па!

— *Votre père vous appelle, aller vite!*)* — крикнула гувернантка, пискнувши, як наляканий птах. — До вас кажу!

„Але щож, одначе, я йому скажу?“ — подумав Євгеній Петрович.

Але перше ніж він встиг щось надумати, в кабінет уже вступав його син Сергій, хлопчик семи літ. Се була людина, що тільки з одєжи можна було вгадати, що се мужчина: слабонька, бідолиця, крухенька... Він був слабкий тілом, як теплярняна ярина, і все в нїм здавало ся незвичайно ніжним і м'яким: рухи, кучеряве волосє, погляд, аксамітма курточка.

— Здоров був, папа! — сказав він м'яким голосом, вилазячи батькови на колїна й хутко цілуючи його в шию. — Ти мене кликав?

— Почекайте, почекайте, Сергій Євгенич! — відповів прокуратор, віддаляючи його від себе. — Заким будем цілуватись, треба нам поговорити і поговорити серіозно... Я на тебе злий і бїльше тебе не люблю... Абиєсь знав, братику: я тебе не люблю, і ти мені не син... Так.

Сергій подивив ся пильно на батька, потім перевів очі на стіл і здвигнув плечима.

— Щож я тобі зробив? — запитав він, заклопотано моргаючи очима. — Я нині у тебе в кабінеті ані разу не був і нічого не рухав.

— Що-їно Наталія Семеновна скаржилась мені, що ти куриш... Чи правда се? Ти куриш?

— Так, я раз курих... Се правда!

— От видиш, ти ще і брешеш на додаток, — сказав прокуратор, хмурачись і тим маскуючи свою усьмішку. — Наталія Семеновна два рази видїла, як ти курих. Значить, тебе зловили на трох негарних учинках: куриш, береш зі стола чужий тютюн і брешеш. Три вини!

— Ах, та-ак! — нагадав собі Сергій і очі його усьміхнулись. — Се правда, правда! Я два рази курих: нині і перше.

*) Ваш батько вас кличе, ідїть борше!

— Он видиш, що не раз, а два рази... Я дуже, дуже з тебе невдоволений! Перше ти був добрий хлопчик, але тепер, я виджу, попусав ся і став злий.

Евгеній Петрович поправив на Сергію ковнірик і подумав: „Щож йому ще сказати?“

— Так, не добре, — говорив він знов. — Я не сподівався того по тобі! По перше, ти не маєш права лазити до чужого стола і брати тютюн, що не належить до тебе. Кождий чоловік має право користати тільки із свого власного добра, а коли він бере чуже, то... він недобрый чоловік! (Не то я йому говорю! — подумав Евгеній Петрович). На приклад, Наталія Семеновна має куферок з сукнями. Се її куферок і ми, се-б то анї я, анї ти не сьміємо рухати його, бо він не наш. Правда? Ти маєш коники і образки... Я-ж їх не беру? Може бути, що я й хотів би їх взяти, але... вони-ж не мої, а твої!

— Бери, коли хочеш! — сказав Сергій, піднявши брови. — Ти, будь ласкав, папа, не женуй ся, бери! Сей жовтенький песик, що у тебе на столі, мій, а я нічого... Нехай собі стоїть!

— Ти мене не розумієш! — сказав Биковский. — Песика ти мені подарував, він тепер мій і я можу робити з ним все, що схочу; але-ж тютюну я тобі не дарував! Тютюн мій! (Не так я йому поясняю! — подумав прокуратор. — Не те! Зовсім не те!). Коли я хочу курити чужий тютюн, то насамперед повинен попросити позволення...

Від нехочу чепляючи фразу до фрази та підроблюючись під дитячу мову, Биковский став поясняти, що значить власність. Сергій дививсь йому на груди й уважно слухав (він любив вечерами розмовляти з батьком), потім спер ся на край стола і почав прижмурювати свої короткозорі очі до паперу й каламаря. Його зір блукав по столі і спинив ся на флящинці з арабською гумою.

— Папа, з чого робить ся клей? — нагло спитав він, підносячи флящину до очей.

Биковский узяв йому з рук флящину, поставив назад і казав далі:

— Друге, ти куриш... Се дуже негарно! Як я курю, то з того ще не виходить, що можна курити. Я курю,

а знаю, що се нерозумно, ганьблю й не люблю себе за се... (Хитрий з мене педагог! — подумав прокуратор). Тютюн дуже шкодить здоровлю і хто курить, умирає вчаснійше, ніж належить. Особливо-ж шкідливо курити таким малим, як ти. Твої груди слабі, ти ще не зміцнив ся, а у слабих людей тютюновий дим приводить сухоти і иньші хвороби. От вуйко Ігнатий помер на сухоти. Коли-б він не курив, то, може бути, жив би й до нині.

Сергій задумано поглянув на лямпу, помацав пальцем абажур і зітхнув.

— Вуйко Ігнатий гарно грав на скрипці! — сказав він. — Його скрипка тепер у Григорєвих!

Сергій знов снер ся на край стола і задумав ся. На його блідім лиці зістав вираз, наче він слідив за розвитком власних гадок; смуток і щось подібне до перестрахи показало ся в його великих, нерухомих очах. Правдоподібно він думав про смерть, що так недавно взяла до себе його маму і вуйка Ігнатія. Смерть заносить на той світ маму і вуйків, а їх діти і скрипки зістають ся на землі. Покійники живуть на небі десть коло зьвізд і дивлять ся відти на землю. Чи можуть вони стерпіти розлуку?

„Що я йому скажу?“ — думав Євгеній Петрович. — „Він і не слухає мене! Очевидно, він не уважає важними ані своїх вин, ані моїх доказів. Як йому вияснити?“

Прокуратор встав і почав ходити по кабінеті.

„Перше за моїх часів ті питання розв'язували незвичайно просто,“ — роздумував він. — „Кожного хлопчиска, котрого зловлено на куреню, били. Малодухи і боягузи дійсно переставали курити, хто-ж був хоробрійший і розумніший, той по вибиттю зачинав носити тютюн в хольові, а курити в шопі. Коли його ловили в шопі і знов сікли, він ішов курити над ріку... і так дальше, до тої пори, поки малий не виріс. Моя мама, щоби я не курив, обдаровувала мене грішми і цукорками. Тепер одначе ті способи показують ся неморальними і до нічого. Стаючи на ґрунті льотіки, сучасний педагог старає ся, щоби дитина присвоювала собі добрі правила не зі страху, не з охоти відзначити ся або дістати надгороду, а свідомо.“

Підчас того, як він ходив і думав, Сергій виліз з ногами на крісло з боку коло бюрка і зачав рисувати. Щоби він не валяв урядових паперів і не рухав атраменту, на бюрку лежала пачка чверток паперу, нарізаних навмисне для него, і синій олівець.

— Нині кухарка шаткувала капусту і скалічила собі палець, — сказав він, рисуєчи домик і рухаючи бровами. — Вона так скрикнула, що ми всі налякалися і побігли до кухні. Така дурна! Наталія Семенівна каже їй умочити палець в зимну воду, а вона його ссе... І як вона може брудний палець брати до губи! Папа, сеж не випадає!

Дальше він розповів, що підчас обіду на подвір'є заходив катаринкар з дівчинкою, що сьпівала і танцювала під музику.

„У него свій власний хід гадок!“ — думав прокуратор. — „У него в голові свій власний сьвітло і він по своєму знає, що важне, а що не важне. Щоби запанувати над його увагою і сьвідомостею не досить підроблятися під його язик, але треба також уміти думати на його спосіб. Він дуже добре зрозумів би мене, якби мені дійсно жаль було тютюну, якби я образився, заплакав... Для того матерей не заступити ніким в вихованю, що вони уміють спільно з дітьми відчувати, плакати, сьміятися... Льогікою і моралею нічого не вдієш. Ну, щож я йому ще скажу? Що?“

І Евгенію Петровичу здалося дивним і сьмішним, що він — досьвідчений правник, пів життя свого вправлявши в усяких „пресьченіяхъ, предупрежденіяхъ і наказаніяхъ“,*) зовсім збивався з пантелику й не знав, що сказати хлопцеві.

— Слухай-но, дай мені слово чести, що ти не будеш більше курити! — сказав він.

— Сло-ово чести! — засьміявся Сергій, сильно натискаючи олівцем і нагинаючи ся до рисунка. — Сло-ово чес-ти! ти! ти!

*) Урядові терміни російського карного права.

„А чи знає він, що значить слово чести?“ — спитавсь у себе Биковський. — „Ні, нездалий з мене педагог! Якби хто небудь з педагогів або з наших судовиків заглянув у тій хвилі мені до голови, та назвав би мене фуярою, та ще, може, закинув би мені, що занадто мудрую... Та у школі і суді всі отсі канальські питання рішають ся далеко простійше, ніж дома; тут маєш до діла з людьми, що їх любиш без міри, а любов вимагає — тому й утруднює справу. Якби сей хлопчище не був моїм сином, а моїм учеником або обжалованим, я-б не лякав ся так і мої гадки не розбігали ся-б!...

Евгеній Петрович сів до столу і потягнув до себе оден з рисунків Сергія. На сїм рисунку представлено було дім з кривим дахом і з димом, що зпїзаками, як блискавиця, ішов з комина до самого краю картки; коло дома стояв вояк із кронками замість очей і з багнетом подібним до цифри 4.

— Чоловік не може бути висший від дому, — сказав прокуратор. — Поглянь: у тебе дах приходить по плече вояку.

Сергій поліз йому на коліна і довго ворухив ся, щоби вигідно усадовити ся...

— Ні, папа! — сказав він, поглянувши на свій рисунок. — Коли ти нарисуєш вояка маленького, то у него не буде видно очей. Чи треба було перечити ся з ним? Зі щоденних спостережень над сином прокуратор пересвідчив ся, що діти, як і дикуни мають свої власні артистичні погляди і вимоги на свій лад, неприступні розуміню дорослих. При пильній обсервації Сергій міг здавати ся дорослому ненормальним. Він уважав можливим і розумним рисувати людей висших від домів, виражати олівцем, крім предметів і свої вражіння. Так, звуки оркестри він представляв в виді сферичних, димчастих плям, свист — в виді спіральної лінії. — В його розуміню звук тісно вязав ся з формою і барвою, так, що малюючи букви, він все невідмінно звук Л малював на жовто, М — на червоно, А — на чорно і т. д.

Покинувши рисунок, Сергій ще раз поворохав ся, прийняв вигідну позу і зачав ся батьківською бородою. Насам-

перед він її старанно вигладив, потім розділив і став зачісувати в виді заличків.

— Тепер ти подібний до Івана Степановича, — муркотів він, — а он зараз будеш подібний... до нашого швайцара. Папа, по що то швайцари стоять коло дверей, щоби злодіїв не пускати?

Прокуратор почував на лиці його віддих, раз-враз дотикав лицем його волосся і на душі ставало йому тепло і м'якко, так м'якко, мов би то не тільки самі руки, а ціла його душа лежала на оксамиті Сергієвої куртки. Він заглядав у великі, темні очі хлопчика і йому здавалося, що з широких зіниць дивились на него мати і жінка, і все, що він лиш коли любив.

„От і вибий тут його!“ — думав він. — „От і вдумуй карі! Ні, де вже нам братись до виховання. Перше люде були прості, менше думали, тому і питання розв'язували відважно. А ми за багато думаємо, льоїка нас заїла... Чим інтелігентніший чоловік, тим більше він розумує і запускає ся в делікатні питання, тим більше він нерішучий, тим більше уважний і тим несміливійше приступає до діла. Справді, коли глибоше вдумати ся, кільки то треба мати відваги і віри в себе, щоби брати ся до ученя, судження, написаня грубої книжки...“

Вибила десята година.

— Ну, хлопчику, час спати! — сказав прокуратор. — Прощай ся і йди!

— Ні, папа, — нахмурился Сергій, — я ще посиджу! Розкажи мені що! Розкажи казку!

— Ну, добре, тільки після казки таки зараз спати!

Вільними вечерами Євгеній Петрович мав звичай розказувати Сергію казки. Як і більшість зайнятих людей він не знав на память ані одного вірша і не памятав ані одної казки, так, що кожний раз він мусів імпровізувати. Звичайно він починав шабльоном: „В однім царстві, в однім господарстві,“ далі плів всякі пусті нісенітницї, і розказуючи початок зовсім не знав, яка буде середина і кінець. Образи, особи і ситуації брав на вгад, без приготування, а фабула і мораль впливали якось самі в себе, без волі оповідача. Сергій дуже любив такі імпровізації

і прокуратор спостерігав, що чим скромнійша і невибагливійша була фабула, тим сильнійше вона впливала на хлопця.

— Слухай! — зачав він, підносячи очі на стелю. — В однім царстві, в однім господарстві жив собі старий-престарий цар з довгою сивою бородою... і он з якими вусисками. Ну, сидів він в скляній палаті, що блищала і сяла на сонці, як великий кавалок чистого леду. Палата же, братику мій, стояла в величезнім саді, де, знаєш, росли помаранчі... бергамоти, черешні... цвили туліпани, рожі, конвалії, сьпівали різнобарвні пташки... Так... На деревах висіли скляні дзвіночки, котрі, як дув вітер, дзвонили так делікатно, що можна було слухати й слухати. Скло дає м'якший і делікатніший звук, ніж метал... Ну, і що ще? В саді були фонтани... Памятаєш, ти видів на літнім помешканю у тітки Софії фонтан? От зовсім такі фонтани були в царськім саді, тільки в далеко більших розмірах і струя води діставала до вершка найвисшої тополі.

Евгеній Петрович подумав і говорив дальше:

— У старого царя був син одинак і наслідник царства — хлопчик, такий маленький, як ти. Се був гречний хлопчик. Він ніколи не їрмасував, вчасно лягав спати, нічого не рухав на столі і... взагалі був добрий. Одна лише була у него вада — він кутив...

Сергій слухав з напруженєм і не моргаючи, дивився батькови в очі. Прокуратор говорив дальше і думав: „Щож дальше?“ Він довго, як то кажуть, розмазував і розтягав, і закінчив так:

— З куреня царевич захорував на сухоти і вмер, коли йому було двацять літ. Старенький і хоровитий дідусь лишився без ніякої помочи. Не було кому правити державою і боронити палати. Прийшли вороги, забили старенького, зруйнували палату і вже тепер нема в саді ані черешень, ані пташків, ані дзвіночків... Так то, братику...

Таке закінченє самому Евгенію Петровичу видалося сьмішне і наївне, але на Сергія ціла казка зробила сильне вражінє. Знов його очі застелив смуток і щось подібне

до перестраху; хвилю він дивився задумано на темне вікно, дрігнувся і сказав зломаним голосом:

— Не буду я більше курити...

Коли він попрощався і пішов спати, його батько тихо ходив з кута в кут і усміхався.

„Скажуть, що тут вплинула на него краса, артистична форма,“ — роздумував він, — „нехай і так, але се не-весело! Всеж таке се несправдішний спосіб... Длячого мораль і правду треба подавати не в сирім виді, а з примішками, доконче засолоджені і позволені, як пігулки? Се не нормально... Фальсифікації, обманство... штучки...“

Згадав він суднів присяжних, котрим доконче треба говорити „бесіду“, публіку, що пізнає історію тільки з билин і історичних романів, себе самого, що черпав життяву мораль не з проповідей і законів, а з байок, романів, віршів...

„Лік повинен бути солодкий, правда — гарна... І сю легкодушність напустив чоловік на себе від часів Адама... Вкінці... може бути, все то природне і так і має бути... Чи мало в природі користних обманів і людей...“

Він взяв ся до роботи, а лїнивї, домашні гадки довго ще ходили в його голові. За стелею не чути вже було їам, але мешканець другого поверха все ще ходив з кута в кут...

VII. І в а с ь к о.*)

Івасько Жуков, девятилітній хлопець, відданий три місяці тому на науку до шевця Аляхина, в ніч під Різдво не клався спати. Діждавшись, коли господарі і челядники пішли на утреню, він виняв з господарєвої шафки флящину з атраментом і ручку з заржавілим пером і, розложивши перед собою пімняту картку паперу, зачав писати. Заким виписав першу букву, він кілька разів трівожно поглянув на двері і вікна, кинув оком на образ, від котрого по оба боки йшли полиці з копитами, і довго зітхнув. Папір лежав на лавці, а сам він клячав перед лавкою.

*) З серії: „Разказы“, вид. 12-те, 1898.

„Дорогий дідуню, Константине Макаричу! — писав він. — І пишу до тебе лист. Поздоровляю Вас з Різдом і жичу всего від Господа Бога! Нема в мене анї батька, анї мамуні, тільки ти оден зістав ся!“

Івасько звернув очи на темне вікно, де блимав образ його сьвічки і живо представив собі свого діда Константина Макарича, що служить за нічного сторожа у панів Жіварьових. Се маленький, сухенький, але незвичайно жвавий і рухливий дідуган 65-літній, з вічно усьміхненим лицем і п'яними очками. В днину він спить в челядній кухні, або балакає з кухарками, а в ночі ходить заматулений в широкий кожух коло загороди і стукає своїм таракалом. За ним, звисивши голови, ходять стара Каштанка і песик Вюн, названий так задля чорної барви і тіла довгого, як у ласиці. Сей Вюн незвичайно чемний і ласкавий, однаково умильно глядить на своїх і на чужих, але не має кредиту. Під його чемністю і покірністю криється езуйтська підступність. Ніхто ліпше від него не уміє в добрий час підкрасти ся і цупнути за ногу, дібрати ся до ледівні, або украсти у мужика курку. Йому вже не раз відбивали задні ноги, два рази його вішали, що тижня били майже на смерть, але він все відходив.

Тепер, певно дід стоїть коло воріт, прижмурює очи до яскраво-червоних вікон сільської церкви і, притупуючи берлячами, балакає з челядею. Таракало його привязане до пояса. Він забиває руки, кулить ся з зимна і сьміючись по дідівськи, щіпає то покоївку, то кухарку.

— Може би табачки нам понюхати? — говорить він, підставляючи бабам свою табакерку.

Баби нюхають і чихають. Дід незвичайно радіє, заходить ся веселим сьміхом і кричить:

— Віддирай, примерзло!

Дають понюхати табаки і псам. Каштанка чихає, крутить мордою і, ображена, відходить на бік. Вюн з чемности не чихає і крутить хвостом. А погода прегарна. Повітря тихе, прозоре і сьвіже. Ніч темна, але видно ціле село з його білими стріхами і стовпками диму, що йде з коминів, дерева, посріблені инеем, горбки. Ціле небо засипане зьвіздами, що миготять весело, і молочна дорога

рисуєть ся так ясно, наче її перед сьвятами вимили і натерли снігом...

Івасько зітхнув, умочив перо і писав далі. „А вчера була мені виволочка. Господар виволік мене за волосє на двір і став потягати потягачем за то, що я колисав їх дитину в колисці і несподівано заснув. А на тижни господина казала мені обшкробати оселедця, а я зачав від хвоста, а вона взяла оселедця і його мордою зачала мене в писок тикати... Челядники з мене сьміють ся, посилають в шинок за горілкою і приказують красти у господарів огірки, а господар бє, чим попаде. А їди нема ніякої. Рано дають хліба, на обід каші, а на вечер також хліба, а щоби чаю або борщу, то господарі самі таскають. А спати кажуть мені в сїнях, а коли дитина їхня плаче, то я зовсім не сплю, а гойдаю колиску. Дорогий дїдусю! зроби божу милість, возьми мене звідси до дому, на село, нема у мене ніякої спроможности... Кланяюсь тобі в ніжки і буду вічно Бога просити, виведи мене звідси, а то умру...“

Івасько скривив рот, потер своїм чорним кулаком очі і захлипав.

„Я тобі буду табаку терти, — писав він дальше, — Богу молитись, а якби коли що, то висічи мене, як Сидорову козу. А як що ти думаєш, що для мене служби нема, то я Христа ради попрошу ся до оконома чоботи чистити, або замість Федька підпаском стану. Дорогий дїдуню! нема ніякої спроможности, просто смерть... Хотїв був пішки втічи на село, та чобіт неха, морозу боюсь... А коли впросту великий, то за то саме буду тебе годувати і не дам нікому обиджати, а умреш, то буду за упокої душі молити ся Богу, зовсім так, як за мамуню Пелягію...“

„А Москва місто велике. Доми всі панські і коней багато, а овець нема і пєя не злі. З зьвіздою тут хлопці не ходять і на-крилос нікого не пускають єспівати, а раз я видїв в одній крамниці на вікні, гачки продають таки з жердками, і на всіляку рибу, дуже добрі, навіть є такий оден гачок, що пудового*) сома удержить. І бачив такі крамниці, де рушницї всякі, такі як панові, так, що не-

*) Пуд = 20 кильо.

боже зі сто рублів кожде... А в ятках і тетереви і орябці і заяці, а в яким місці їх стріляють, про те купці не кажуть.

„Дорогий дідуню, а коли у панів буде деревце з гостинцями, возьми мені золочений оріх і в зелену скриночку сховай. Попроси у панунці Ольги Ігнатівни, скажи, для Іваська...“

Івасько конвульсійно зітхнув і знов вдивився у вікно. Він згадав, що за деревцем для панів все ходив дід у ліс і брав з собою внука. Веселий був час! І дід кахикав, і мороз кахикав, а дивлячись на них і Івасько кахикав. Бувало, заким вирубає деревце, дід викурює люльку, довго нюхає табаки, посмішкується зі змерзлого Івасика... Молоді ялички обліплені инеем, стають нерухомо і чекають, котрій з них вмирати? Не знати, відки взяв ся й заяць: летить стрілою по заметах... Дід не може, аби не крикнути:

— Тримай, тримай, тримай! Ах, куций чорт!

Зрубану яличку дід тягнув в панський дім, а там брали ся убирати її... Найбільше заходила ся панночка Ольга Ігнатівна, улюблениця Іваська. Коли ще жила Іваськова мати, Пелягія, і служила у панів за покоївку, Ольга Ігнатівна годувала Іваська кармелюками і задля розривки ввучила його читати, писати, рахувати до сто і навіть танцювати кадрили. Коли-ж Пелягія померла, сироту Іваська спровадили в челядну кухню до діда, а з кухні в Москву до шевця Аляхіна...

„Приїзжай, дорогий дідуню, — писав далі Івасько, — Христом Богом тебе благаю, возьми мене відси! Пожалуй ти мене сироту нещасливого, а то мене всі побивають і їсти страх хочеть ся, а нудьга така, що й сказати трудно, все плачу. А якось то господар копитом по голові ударив, так, що я упав і на силу прочуняв. Пропав мій вік, гірше, як той пес... А ще я кланяюсь Олені, кривому Юркови і фірманови, а гармонію мою нікому не давай. Зістаюсь твій внук Іван Жуков, дорогий дідуню, приїзджай...“

Івасько зложив в четверо записану картку і вложив її в куверту, що купив день перед тим за копійку... Подумавши трохи, він помачав перо і написав адрес:

На село дідуневи.

Потім почіхав ся, подумав і додав: „Константину Макаричу.“ Вдоволений тим, що йому не перешкодили писати, він надів шапку і, не накидаючи на себе опанчину, просто в сорочці вибіг на вулицю...

Різники з ятки, котрих він розпитував вчора, сказали йому, що листи кидають в поштові скринки, а зі скриньок розвозять їх по всій землі поштовими трійками з п'яними візниками і звінками дзвіночками. Івасько добіг до першої поштової скринки і всунув дорогоцінний лист в отвір... Заспокоєний солодкими надіями, він годину пізнійше твердо спав... Йому снила ся піч. На печі сидить дід, звіснвши босі ноги, і читає лист кухаркам... Коло печи ходить Вюн і вертить хвостом...

